

DE SINT-CATHRIEN TE 'S-HERTOGENBOSCH

Bouwhistorisch onderzoek naar de overblijfselen van de Kruisbroederskapel en de pastorie

HARRY BOEKWIJT EN RONALD GLAUDEMANS

In 1996 en 1997 werd de Sint-Cathrien, een van de huidige vier parochiekerken in de Bossche binnenstad, gerestaureerd in opdracht van het kerkbestuur. Het bouwhistorisch onderzoek dat bij deze gelegenheid werd verricht leverde verrassend veel nieuwe gegevens op over de kapel en de sacristie van het laatmiddeleeuwse Kruisbroedersklooster, waarvan delen nog in het huidige kerkgebouw bewaard zijn gebleven.

Het bouwhistorisch onderzoek van kapel en de sacristie van het voormalige Kruisbroedersklooster in 's-Hertogenbosch had een tweeledig doel: enerzijds de wetenschappelijke bestudering van de bouwgeschiedenis van de kerk, anderzijds de toepassing van de onderzoeksgegevens bij de restauratie. De resultaten van het bouwhistorisch onderzoek werden ingebracht tijdens het bouwproces, waarna definitieve beslissingen genomen werden over de wijze van restaureren c.q. reconstrueren van bepaalde onderdelen van het gebouw.¹ Een overzicht van de bouwgeschiedenis en de restauratie van de Sint-Cathrien is onlangs gepubliceerd in de vorm van een boek dat is verschenen naar aanleiding van het gereedkomen van de restauratie.² In deze bijdrage zal een korte samenvatting van de onderzoeksresultaten worden gegeven en worden enkele aspecten van de restauratie nader toegelicht.

□ OORSPRONG VAN DE KERK □

In hoofdlijnen is de geschiedenis van de Sint-Cathrien uit historische bronnen en literatuur bekend.³ De kerk

heeft qua vorm en gebruik verschillende ontwikkelingsfasen gekend. Als eerste fase kan worden onderscheiden de periode waarin een deel van het huidige kerkgebouw diende als kapel van het uit 1470 daterende Kruisbroedersklooster. Dit klooster bevond zich aan de zuidzijde van de kerk. Er zijn ons helaas geen contemporaine geschreven bronnen bekend over de bouw van de kapel.⁴ Afgaande op waarnemingen van de achttiende-eeuwse Bossche geschiedschrijver Van Heurn zou de oorsprong van de Sint-Cathrien moeten worden gezocht in de periode 1533-1542.⁵ Deze afzonderlijke jaartallen waren in de achttiende eeuw zichtbaar respectievelijk op een steen in een steunbeer en op het toen nog aanwezige oorspronkelijke gewelf van het koor. Zij zouden naar alle waarschijnlijkheid het begin en het eind van de vroegste bouwcampagne markeren. Beide jaartallen zijn nu niet meer terug te vinden in het gebouw. Deze theoretische oudste datering van de kerk - en zoals we nu weten ook van de sacristie - kan door het bouwhistorisch onderzoek op architectonische en constructieve gronden (vooral door de toepassing van mergelsteen als bouw materiaal) globaal worden bevestigd. Een meer nauwkeurige datering is tijdens het onderzoek vastgesteld op basis van dendrochronologisch onderzoek (zie Bijlage Bouwkundige termen) van een houtmonster uit de kap van de sacristie, die deel uitmaakt van de vroegste bouw fase. De houtconstructie dateert met een zeer hoge mate van waarschijnlijkheid uit 1534⁶ en past wonderwel binnen de door Van Heurn waargenomen jaartallen.

□ HET KLOOSTER □

Bovengronds rest ons niets meer van het Kruisbroedersklooster. De bouwkundige gegevens van het in de zeventiende eeuw gesloopte klooster zijn tot dusver alleen te achterhalen op basis van een tweetal plattegrondtekeningen uit respectievelijk 1631 (afb. 2) en 1749. Hieruit kan worden opgemaakt dat de gebouwen, bestaande uit een drietal vleugels rond een kloosterhof ('pandhof'), tezamen een oppervlakte hadden

Afb. 1

De bouwhistoricus aan het werk. Tijdens de restauratie van de Sint-Cathrien werden bouwsporen nauwkeurig ingemeten en opgetekend (foto Bouwhistorische en Archeologische Dienst, Gemeente 's-Hertogenbosch (BAD).

van circa 40 x 30 meter. De gebouwen hadden twee bouwlagen en een zolder; de zuidelijke vleugel was gedeeltelijk onderkelderd. De pandhof was omgeven door een kloostergang. Op de achttiende-eeuwse plattegrond staan steunberen tegen de buitenmuren van de gang weergegeven, hetgeen betekent dat deze waarschijnlijk overwelfd zal zijn geweest. Aan de oostzijde van de kloostergang bevond zich blijkbaar een in het pandhof uitgebouwd lavatorium in de nabijheid van de refter. Twee zijden van de kloostergang waren in 1749 nog aanwezig. Het noordelijke en oostelijke deel en de aangrenzende oostelijke kloostervleugel waren op dat tijdstip reeds gesloopt.

□ DE SINT-CATHRIEN ALS PAROCHIEKERK □

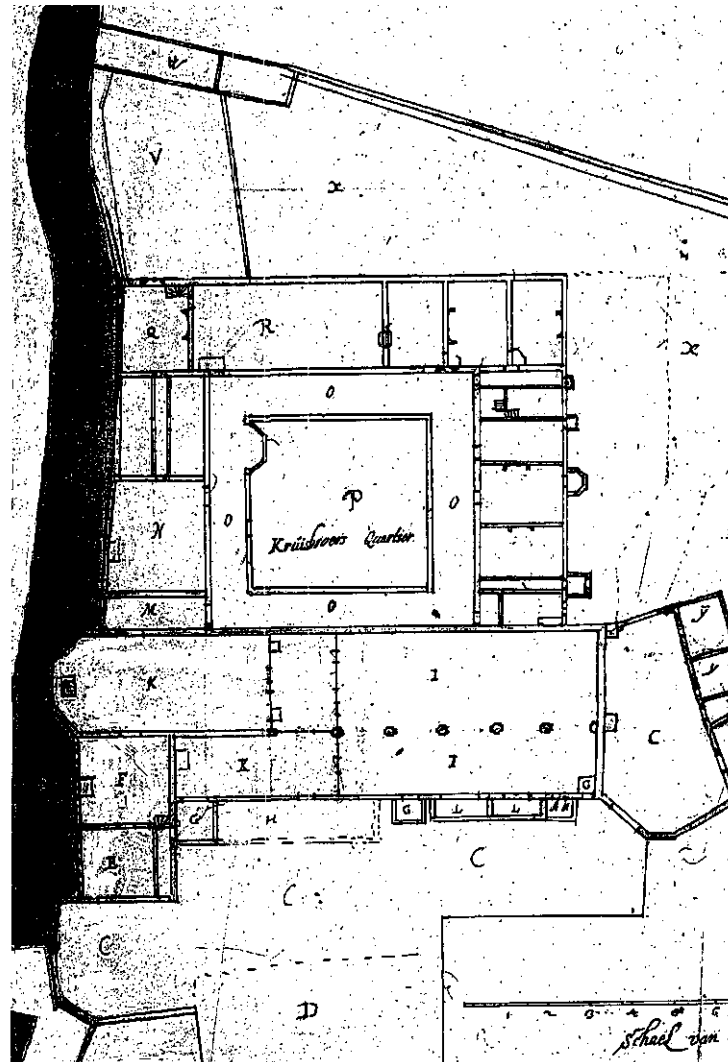
Vanaf 1569 werd de kloosterkapel tevens in gebruik genomen als parochiekerk. In dat jaar kwam de parochiale herindeling van de stad tot stand op initiatief van bisschop Sonnius. De nieuwe parochie van Sint Catharina was organisatorisch gescheiden van het Kruisbroedersklooster en beschikte over eigen priesters. Hoewel al in 1569 was gebleken dat de kloosterkapel te klein was voor het gemeenschappelijke gebruik, werd het gebouw pas aan het begin van de zeventiende eeuw (1601-1616) aanmerkelijk uitgebreid, namelijk met een schip en een noordelijke zijbeuk om onderdak te kunnen bieden aan zowel de kloosterlingen als de parochianen. In 1619 werd een nieuwe pastorie (later

kosterswoning) aan de noordzijde van de kerk tegen de sacristie gebouwd ter vervanging van een pastorie in de nabijgelegen Sint-Jorisstraat. Deze zeventiende-eeuwse pastorie is onlangs bij de restauratie in haar 'oorspronkelijke' uiterlijk hersteld.

In 1629 werden de parochianen en kloosterlingen verdreven uit de kerk en de kloostergebouwen. In de volgende periode van bijna twee eeuwen was de Sint-Cathrien in gebruik als respectievelijk protestantse kerk (1650-1794), in de Franse tijd als militaire broodbakkerij, paardenstal en hooimagazijn (1794-1809), en een korte tijd als kerk voor het Franse garnizoen (1809-

Afb. 2

Plattegrond van het Kruisbroedersklooster en -kerk in 1631 (Algemeen Rijksarchief Den Haag, inv. Hingman nr. 3182.2).

1810). Tussen 1629 en 1810 zijn opmerkelijk weinig wijzigingen aan het gebouw aangebracht. Pas in de negentiende eeuw werd de kerk ingrijpend verbouwd. Nadat de Sint-Cathrien in 1810 op last van keizer Napoleon tezamen met de Sint-Jan aan de gelijknamige parochies was teruggegeven, werd de kerk in de jaren 1842-1844 omgevormd tot een symmetrisch gebouw waaraan een transept werd toegevoegd en een vieringskoepel. Deze symmetrie kon worden bewerkstelligd doordat de resterende gebouwen van het aan de zuidzijde van de kerk gelegen Kruisbroedersklooster inmiddels waren gesloopt en de vrijgekomen ruimte voor uitbreiding van de kerk kon worden benut.

Na deze verbouwing tot 'Waterstaatskerk' bleek de Sint-Cathrien echter maar beperkt te beantwoorden aan de wensen van de parochie. In constructief opzicht werden gebreken gesignaleerd en ook in ruimtelijk opzicht was de kerk door het beperkte zicht op het altaar en de preekstoel verre van ideaal. Na ruim zeventig jaar werden de benodigde fondsen verworven voor een ingrijpende reconstructie van de kerk, die in de jaren 1916-1917 werd uitgevoerd naar ontwerp van Jan Stuyt. Deze architect heeft zich hier, net als elders in den lande, in belangrijke mate laten inspireren door de Byzantijnse bouwtraditie. In 1906 was Stuyt, samen met J. Cuypers, verantwoordelijk geweest voor het ontwerp van de Bossche 'nieuwe' Sint-Jacobskerk (Hinthamerstraat 175), die ook de Byzantijnse centraalbouw, met een plattegrond in de vorm van een Grieks kruis, als uitgangspunt heeft.

De huidige architectuur van de Sint-Cathrien, tot stand gekomen in 1917, kan worden getypeerd als een combinatie van axiaal- en centraalbouw, waarbij de centrale koepel, omringd door zijkapellen, het meest dominerende element van het gebouw is. De centrale as wordt gevormd door het westportaal (een restant van het zeventiende-eeuwse schip), geflankeerd door twee kleine torens en het koor (de vroegere zestiende-eeuwse kloosterkapel), waarin zich nu het hoofdaltaar, zangkoor en orgel bevinden. Ook de kopgevels van het negentiende-eeuwse transept zijn in de nieuwe opzet verwerkt.

De combinatie van axiaal- en centraalbouw had Stuyt kort tevoren al toegepast bij de bouw van de Cenakelkerk op het terrein van de Heilige Landstichting in Groesbeek (1913-1915),⁷ waarbij hij de constructie van de koepel (met een diameter van circa 15 meter) liet uitvoeren in gewapend beton, een bouwkundig novum. De koepel van de Sint-Cathrien is het tweede voorbeeld van een dergelijke constructie en heeft een middellijn van 22 meter.

Samenvattend kan worden gesteld dat de Sint-

Afb. 3

De gevel van de pastorie na de restauratie van 1996-1997. De gevel kon op basis van bouwhistorisch onderzoek tot in detail worden aangevuld (foto Ernst van Mackelenbergh, Rosmalen).

Cathrien in haar huidige vorm wordt gedomineerd door de architectuur van Jan Stuyt, maar dat in het gebouw onderdelen van het zestiende-, zeventiende- en negentiende-eeuwse kerkgebouw zijn geïntegreerd. Deze oudere onderdelen zijn grotendeels aan het oog onttrokken doordat het gebouw in 1917 in- en uitwendig werd bepleisterd, met uitzondering van de zestiende-eeuwse koorsluiting. Bij het gedeeltelijk vervangen van het pleisterwerk kwamen bouwsporen van de vroegere kerk(en) opnieuw in het zicht, die vanaf de steigers nader werden onderzocht. Ook het inwendige van de vroegere kloosterkapel kon, boven het uit 1917 daterende tongewelf van het koor, nader worden geanalyseerd.

DE OUDSTE FASEN

Het koor aan de oostzijde van de kerk, de voormalige kloosterkapel, is merkwaardigerwijs gebouwd boven een tak van het riviertje de Binnendieze, dat sindsdien met een overkluizing schuin onder de koorsluiting

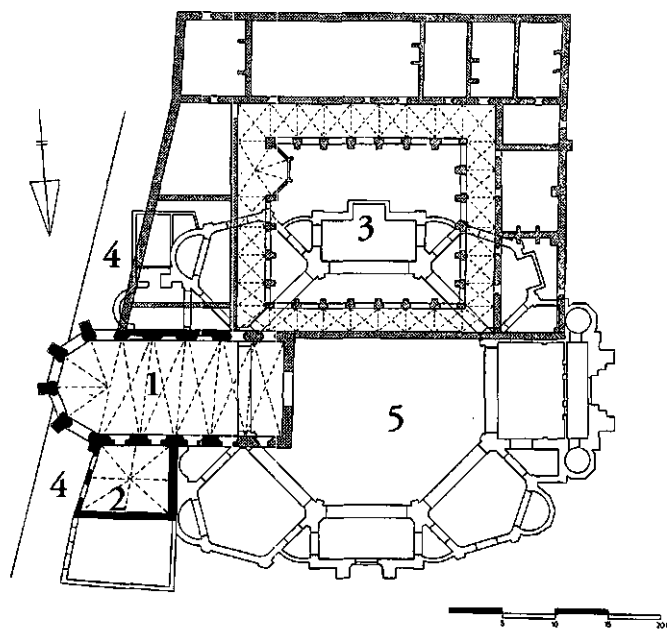
Afb. 4
De Sint-Cathrien vanuit het zuidoosten, situatie aan het begin van de twintigste eeuw, voorafgaand aan de ingrijpende verbouwing door Jan Stuyt in de jaren 1916-1918 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist).

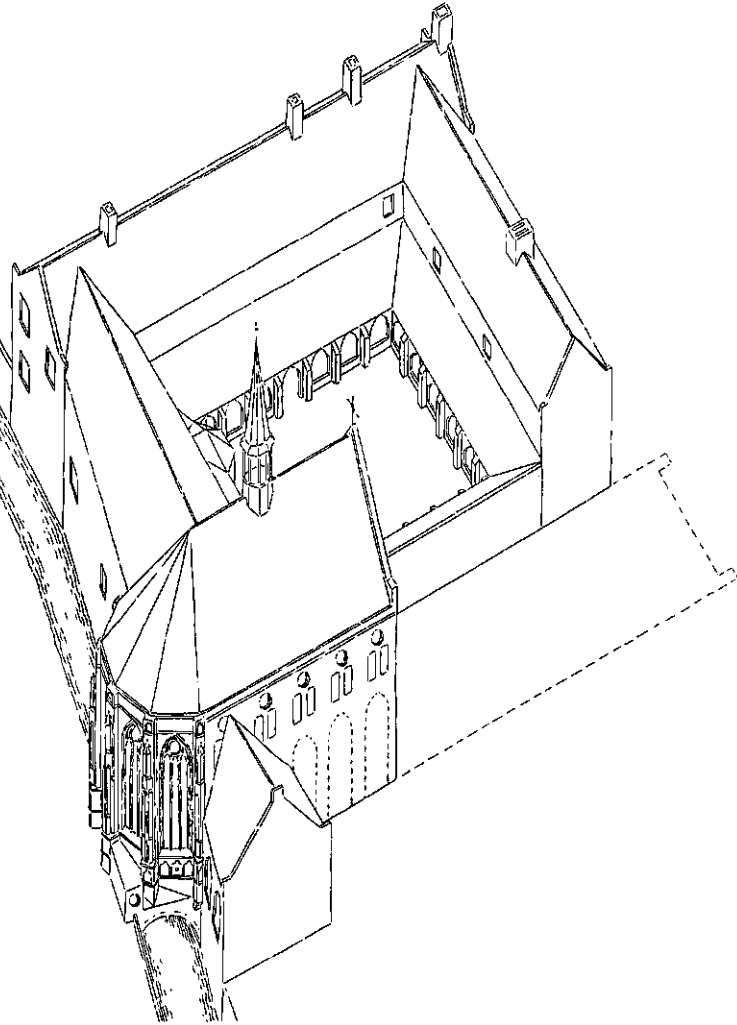
stroomt. Door deze fysieke omstandigheden van het terrein heeft men blijkbaar de plattegrond van de kapel tijdens de bouw moeten aanpassen. Hierdoor heeft de eenbeukige kapel op het eerste oog een ongebruikelijke vierzijdige koorsluiting gekregen, waarbij de centrale as van de kerk visueel in een punt eindigt. Om de kapel toch een aanvaardbare ruimtelijke vorm te geven is een vijfde vlak van de koorsluiting opgenomen in de zuidelijke zijmuur van de kapel, waardoor deze als het ware een verdraaiing vertoont in zuidoostelijke richting. Ook de vensterindelingen en de gewelfvormen van de kapel werden aangepast. De vroegere kruisribgewelven, die in aanzet nog aanwezig zijn boven het huidige betonnen tongewelf uit 1917, waren in plattegrond aan de westzijde rechthoekig van vorm en verliepen geleidelijk per travee in oostelijke richting naar een parallellogram-vorm, in aansluiting op de schuingeplaatste koorsluiting. Op deze wijze werd de kapel optisch gecorrigeerd.

Wat de vensterindeling van de kapel betreft, is geconstateerd dat alleen de koorsluiting voorzien was van hoge spitsboogvensters. De zuidelijke zijmuur van de kapel was grotendeels blind; dit vanwege het feit dat de kapel hier grensde aan een vleugel van het klooster. Aan de binnenzijde waren echter wel spitsboognissen opgenomen in de traveeën van de kapel. In de noordelijke zijmuur waren binnen de overeenkomstige blindnissen in de top kleine ronde lichtvensters geplaatst. Hieronder bevonden zich getoogde spaarnissen, die al tijdens de bouw aan de buitenzijde waren dichtgemetseld, evenals de hieronder opgenomen spitsboogdoorgangen ('scheibogen'). Hieruit kan worden opgemaakt

dat men aanvankelijk rekening hield met de bouw van een noordelijke zijbeuk, die echter nooit is uitgevoerd. Hiervoor in de plaats heeft men aan de noordzijde alleen de sacristie gebouwd, waarbij gebruik is gemaakt van de in de zijmuur van de kapel opgenomen metselwerkvertandingen. Het baksteenmetselwerk van de sacristie is hetzelfde als dat van de kapel, hetgeen een eerste aanwijzing vormt dat de sacristie en de kapel uit dezelfde bouwfase stammen. De eerder genoemde dendrochronologische datering van de kapconstructie op de sacristie (1534 d) vormt een definitieve bevestiging. Wat de constructie betreft werd de interessante ontdekking gedaan dat de muren van de kapel, afgezien van de koorsluiting, geen steunberen hebben gehad, terwijl het gebouw zeker een stenen overwelfing heeft gehad. Dit is opmerkelijk, want door de zijwaartse druk van de (kruisrib)gewelven treden immers 'spatkrachten' op, die doorgaans door steunberen dienen te

Afb. 5
Plattegrond van de kloostergebouwen en de kapel, situatie in 1544; reconstructie geprojecteerd op het huidige kerkgebouw. Zwart ingekleurd de nog bestaande en onderzochte onderdelen: de kapel (1) en de sacristie (2). Gearceerd zijn de kloostergebouwen rond de pandhof (3). Ongeceerd de Binnen-dieze (4) en de huidige kerk (5) (tekening Inge Barten (BAD)).

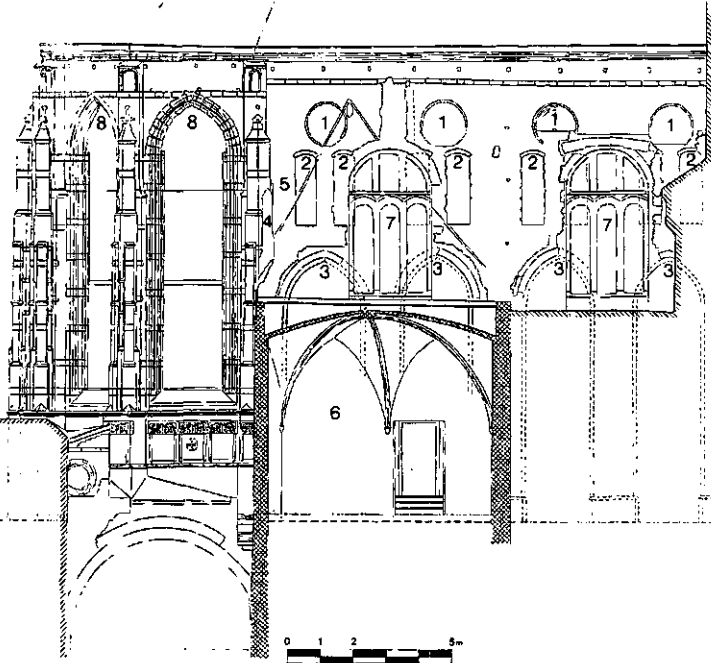
*Afb. 6
Vogelvluchttekening van het Kruisbroedersklooster en de kapel, gezien vanuit het noordoosten, situatie in 1544 (tekening Ronald Glaudemans (Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie (IBID))).*

worden opgevangen. In dit geval is gekozen voor de toepassing van inwendige ankers in de zijmuren boven de gewelven, die blijkbaar in dwarsrichting door middel van trekstaven onderling gekoppeld waren, mogelijk in samenhang met de vroegere kapconstructie. De oorspronkelijke lengte van de voormalige kloosterkapel is op basis van het bouwhistorisch onderzoek niet exact vastgesteld, aangezien de huidige centraalbouw van de kerk alle sporen van de vermoedelijke westelijke beëindiging heeft uitgewist, althans boven maaiveld. Mogelijk is de fundering van de voormalige westgevel onder de kerkvloer bewaard gebleven, hetgeen enigszins kan worden afgeleid uit een foto die gemaakt is tijdens de verbouwing van de kerk in 1916. Wellicht zal tijdens een toekomstige inwendige restauratie van de kerk hierover alsnog zekerheid kunnen worden verkregen. Hoe het ook zij, dat de kapel niet

de volledige lengte van de huidige kerk heeft gehad kan worden geconcludeerd uit de geschreven bronnen, die vermelden dat het gebouw in de jaren 1601-1616 is verlengd met een schip en een noordelijke zijbeuk. Helaas konden deze gegevens niet worden gestaafd met bouwhistorische gegevens, aangezien het pleisterwerk aan de westzijde van de kerk maar ten dele bij de restauratie is vervangen en tot dusver nog geen oud metselwerk kon worden gedocumenteerd. Dat de kloosterkapel aanvankelijk een aanzienlijk stuk korter moet zijn geweest dan het aangrenzende Kruisbroedersklooster (dat dezelfde lengte had als het huidige kerkgebouw) kan worden afgeleid uit het zestiende-eeuwse stadsgezicht op 's-Hertogenbosch door Anthonie van Wijngaarden. Wellicht hebben we te maken met een situatie waarin de kloosterkapel in de jaren 1534-1542 slechts voor een beperkt deel volgens plan is uitgevoerd - hetgeen ook blijkt uit de niet uitgevoerde zijbeuk ter plaatse van de sacristie - en dat men pas in de zeventiende eeuw de gewenste eindvorm heeft bereikt.

ARCHITECTUUR VAN DE KAPEL

Het boven de Binnendieze gelegen priesterkoor is niet alleen door de unieke situering bijzonder te noemen. Ook de rijke vormgeving in rode baksteen, afgewisseld met de gele mergelstenen spekbanden en ornamenten, is voor 's-Hertogenbosch uitzonderlijk te noemen. De ronde vensters in de lichtbeuk aan de noordzijde, nu dichtgemetseld, waren omzoomd door rijk geprofileerde bakstenen vensternebben met mergelstenen sluitstenen. Ook de dakvoet bezat een geprofileerde bakstenen lijst met een mergelstenen afsluiting. Deze vormgeving is echter sober te noemen in vergelijking met die van de koorsluiting. Het lijkt er sterk op dat men bij de bouw in de zestiende eeuw al gevoelig was voor het stadsbeeld dat deze koorsluiting, boven het water gelegen, zou opleveren. De koorsluiting, gebouwd op een zwaar tongewelf boven de Binnendieze, is voorzien van stevige steunberen. Twee van deze steunberen zijn geplaatst boven op het tongewelf: een gewaagde constructie voor de zestiende eeuw. De uitzonderlijk rijk vormgegeven steunberen vertrappen naar boven volgens een gecompliceerd patroon, om te eindigen in een overhoeks geplaatste pinakel, die voorzien is van een kruisbloem. De in de steunberen verwerkte natuurstenen blokken, lijsten en andere ornamenten bepalen in hoge mate het beeld van de koorsluiting. Tussen de steunberen zijn de hoge spitsboogvensters in dichtgemetselde vorm bewaard gebleven. De zwaar geprofileerde dagkanten van de vensters zijn in baksteen uitgevoerd, terwijl de bovenbeëindiging van mergel is. De oorspronkelijke venstertraceringen

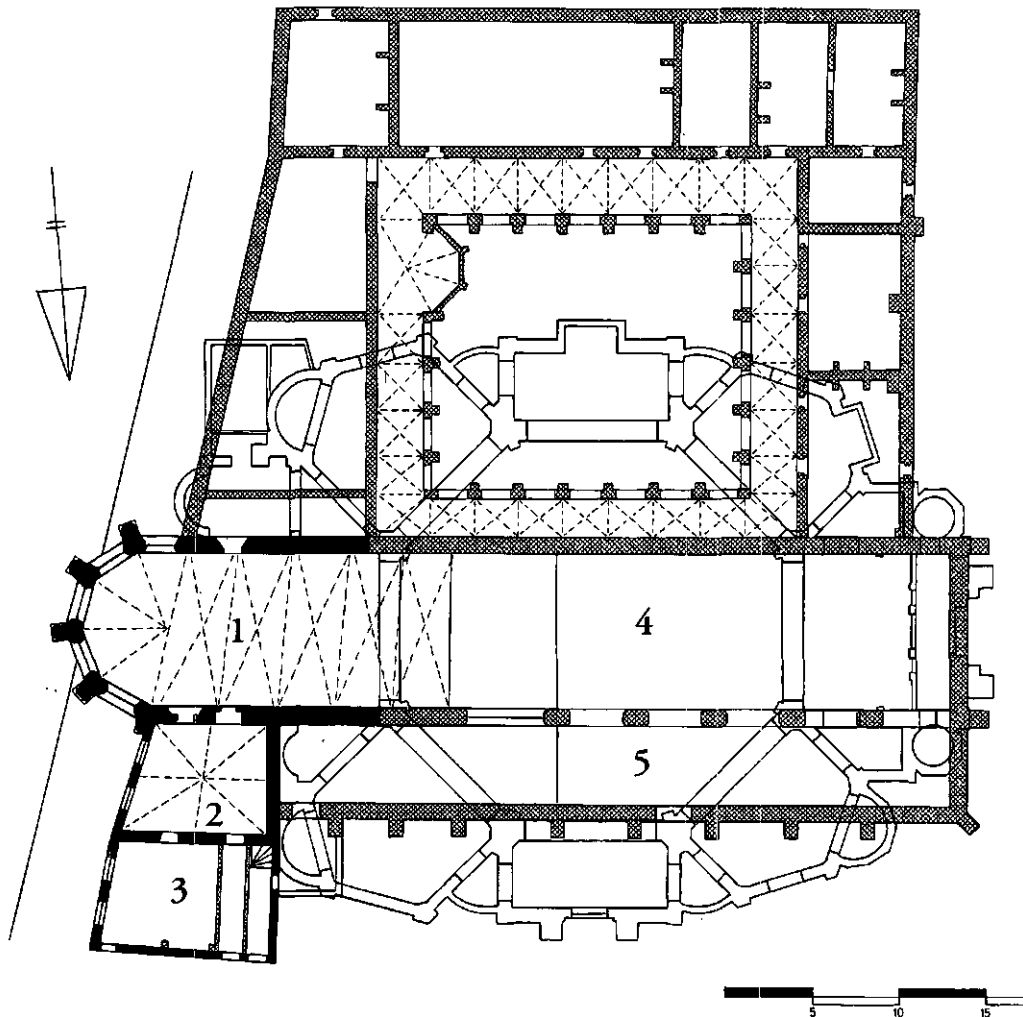
Afb. 7 (links)

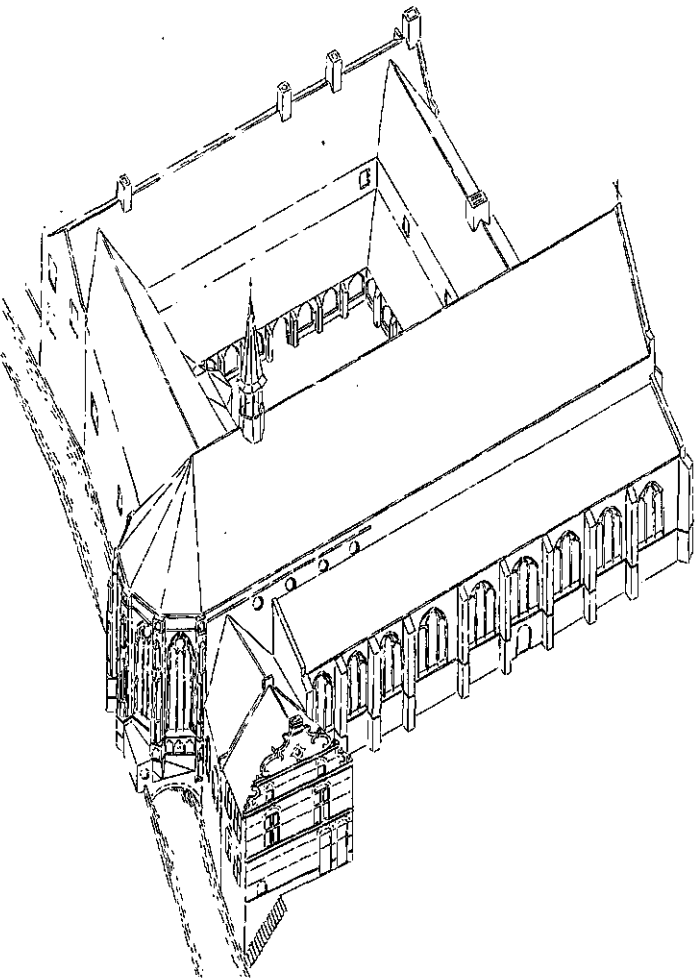
Noordzijde van het koor met doorsnede van de sacristie.
Aanzicht van de noordgevel met weergave van de bouwsporen.

Legenda:

- 1 Oorspronkelijke ronde vensters
  - 2 Spaarnissen (dichtgemetseld)
  - 3 Uitgespaarde doorgangen (scheibogen) tussen kapel en niet gerealiseerde zijbeuk
  - 4 Aanzet van een niet gerealiseerde eindgevel van de zijbeuk
  - 5 Daklijn van de sacristie
  - 6 Sacristie
  - 7 Vensters, aangebracht in 1916
  - 8 Spitsboogvensters van de koorluiting, dichtgemetseld in 1844.
- (Bewerkte documentatietekening
Ronald Glaudemans (IBID)).

Afb. 8 (rechts)
Plattegrond van kloostergebouwen en kapel, situatie na 1619, reconstructie geprojecteerd op het huidige kerkgebouw. Zwart ingekleurd de nog bestaande en onderzochte onderdelen: kapel (1), sacristie (2) en pastorie uit 1619 (3). Gearceerd zijn de kloostergebouwen rond de pandhof, de verlenging van de kapel (4) en de zijbeuk (5) (tekening Inge Barten (BAD)).

Afb. 9
Vogelvluchttekening van het Kruisbroedersklooster, de kapel en de pastorie, gezien vanuit het noordoosten, situatie na 1619. (tekening Ronald Glaudemans (IBID)).

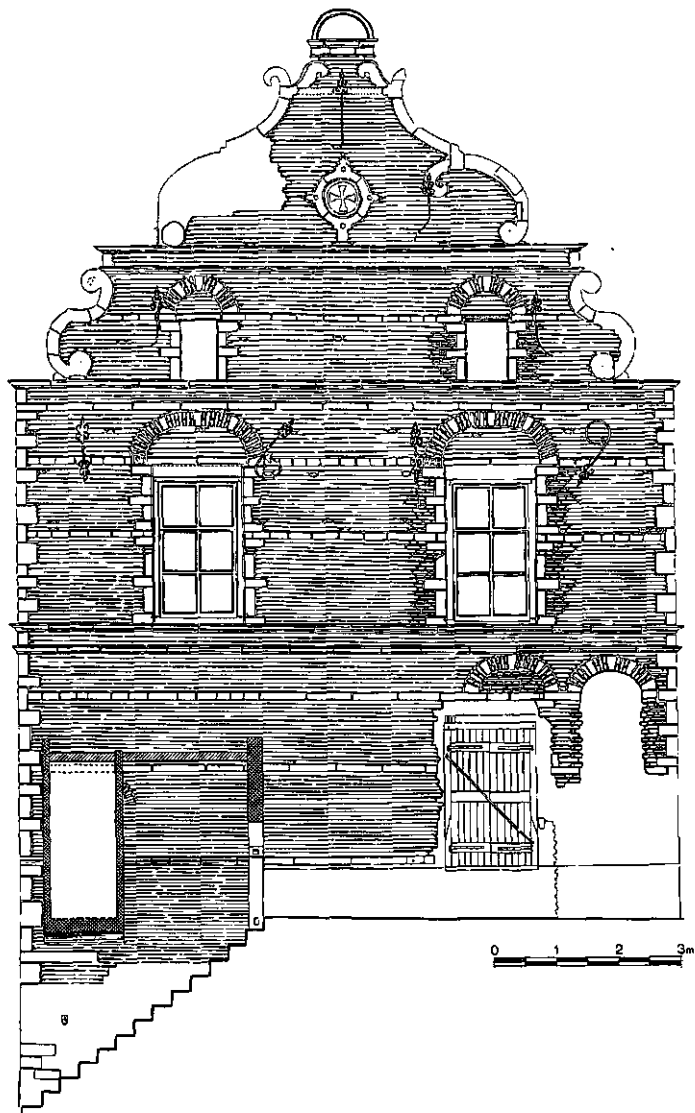
zijn helaas verloren gegaan, vermoedelijk al tijdens de belegeringen in de zeventiende eeuw. Vermeldenswaard is het feit dat het spitsboogvenster dat het beste zichtbaar was vanuit de stad, namelijk het venster dat vanaf de brug aan het Kruisbroedersstraatje zichtbaar en boven het water ligt, rijker is vormgegeven dan de overige. De profileringen van de dagkanten van het venster zijn hier gecompliceerder uitgevoerd en mogelijk was ook het tracerwerk anders. De onder de vensters gelegen velden, nu grotendeels ingebouwd en onzichtbaar, waren voorzien van steeds drie nissen, afgesloten door een boogfries met mergelstenen consoles. Ook aan deze nissen is aan de genoemde 'zichtzijde' van het koor meer aandacht besteed. De nissen worden hier afgesloten door driepassen met hangende knoppen ('toten'), vervaardigd uit Franse zandsteen. In de middelste nis is in siermet-selwerk een gelijkarmig kruis uitgebeeld: het symbool van de kruisbroeders.

DE SACRISTIE

Direct na de bouw van de kapel rond 1533, maar in elk geval in dezelfde bouwcampagne, werd tegen de noordgevel van de kapel een sacristieruimte gebouwd. Uit de aangetroffen bouwsporen is gebleken dat er al tijdens deze bouwcampagne een wijziging in de bouwplannen moet zijn opgetreden. De in de noordwand van de kapel uitgespaarde scheibooopeningen werden immers niet benut en dichtgemetseld. Voor de twee meest oostelijk gelegen scheibogen werd rond 1534 de sacristie opgetrokken. De kap van de sacristie werd, in tegenstelling tot de eerder geplande vorm, haaks op de kapel gebouwd. Hierdoor moest het meest oostelijke ronde venster van de lichtbeuk dichtgemetseld worden, omdat de sacristiekap er voorlangs liep. De sacristie werd overwelfd door een achtdelig ribgewelf, dat tot op de dag van vandaag bewaard is gebleven.

Afb. 10
Het zestiende-eeuwse priesterkoor boven de Binnendieze, na de restauratie van 1996-1997. Rechts op de foto de zijgevels van de sacristie en pastorie. (foto Ernst van Mackelenbergh, Rosmalen).

Afb. 11
 Reconstructie van het oorspronkelijke aanzicht van de voor-
 gevel van de pastorie uit 1619, op basis van het bouwhistorisch
 onderzoek.
 (tekening Ronald Glaudemans (IBID)).

De architectuur van de sacristie aan de zijde van de Binnendieze is, zeker ten opzichte van het aangrenzende priesterkoor, zeer sober. In de Diezegevel werden twee spitsboogvensters opgenomen. Ook deze zijn, in gewijzigde vorm, nog steeds zichtbaar.

□ DE VOORMALIGE PASTORIE □

De pastorie aan het Kruisbroedersstraatje dateert in zijn geheel uit het jaar 1619, hetgeen wordt geïllustreerd door de jaartalankers in de voorgevel. Inwendig zijn de verdiepingsvloeren en de kapconstructie vrijwel gaaf bewaard gebleven. Onder de (moer)balken zijn fraai gesneden consoles aangebracht met acanthusbladmotieven. Op de begane grond had de pastorie oorspronkelijk een kamer met stookplaats tegen de voor-

gevel. Aan de voorzijde bevond zich een tweetal deuren (zie afb. 11) waarachter zich twee zijgangen bevonden. De ene gang leidde naar de achtergelegen sacristie, de andere voerde naar een spiltrap naar de bovenverdieping van de pastorie en een nu verdwenen aanbouw aan de rechterzijde van de pastorie. Deze indeling met twee afzonderlijke gangen is wellicht een gevolg van het feit dat de Sint-Cathrien in de zeventiende eeuw gemeenschappelijk door de kruisbroeders en de parochie werd gebruikt, in feite twee onafhankelijke instellingen die beschikten over een eigen sacristie. De sacristie van de parochie was mogelijk gesitueerd in de aanbouw aan de rechterzijde van de pastorie, hetgeen door architect Van der Vaart in 1977 is verondersteld op basis van de zeventiende-eeuwse plattegrond van de kerk en het klooster (zie afb. 2).⁸ Momenteel heeft de pastorie op de begane grond een indeling die tot stand gekomen is in de negentiende en twintigste eeuw. De zeventiende-eeuwse balklagen zijn hier echter voor een deel nog direct waarneembaar, met daarin een uitsparing ('raveling') voor het rookkanaal aan de voorzijde. De stookplaats is in de negentiende eeuw verwijderd. Op de verdieping dateert de indeling van de pastorie eveneens uit de negentiende en twintigste eeuw, maar ook hier zijn de balken en bovenliggende kapconstructie nog grotendeels oorspronkelijk. De voor- en zijgevel van de pastorie vormden tijdens de restauratie een boeiende bouwhistorische legpuzzel. Uwendig was het gebouw in 1878 en 1916 voorzien van een pleisterlaag en waren de oorspronkelijke (kruis-)vensters vervangen door houten kozijnen met schuiframen (zie afb. 12). Bij de restauratie bleek het pleisterwerk aan vervanging toe te zijn. Bij het bouw-historisch onderzoek werden de muren voorzichtig afgebikt en gedocumenteerd, waarbij de oorspronkelijke architectuur van het gebouw in het zicht kwam.

De gevels waren in 1619 uitgevoerd in baksteenmetselwerk, gecombineerd met gevelornamenten, hoekkettingen en architraaflijsten in mergelsteen en zandstenen vensteromlijstingen en kroonlijsten. Het geheel leverde een nóg rijker architectonisch beeld op dan al kon worden vermoed vanuit de vormgeving van het negentiende-eeuwse pleisterwerk. In de pleisterlaag waren ornamenten en lijsten getrokken die qua vormgeving slechts voor een beperkt deel gebaseerd waren op het onderliggende werk. De oorspronkelijke lijsten en ornamenten waren bij de bepleistering weliswaar grotendeels afgehaakt, maar boden plaatselijk nog wel betrouwbare informatie over de oorspronkelijke vormgeving. Vooral aan de bovenzijde van de gevel week de ornamentering in het pleisterwerk sterk af van het oorspronkelijke beeld, waarbij in 1916 nog een gefanta-

seerd gebogen timpaan op het oorspronkelijke rookkanaal was toegevoegd, uitgevoerd in bepleisterde machinale steen. In hetzelfde jaar waren ook andere herstellingen aan het oorspronkelijke werk uitgevoerd, waarbij vergane natuur- en bakstenen provisorisch waren vervangen door machinale steen. Desalniettemin was het overgrote deel van de gevel nog oorspronkelijk, zij het dat met name de mergelsteen sterk had geleden onder de tand des tijds, de negentiende-eeuwse kaphamer en de harde cementpleister. De voorgevel van de pastorie laat zich door zijn breed-

te, relatief flauwe kaphelling en centrale rookkanaal in verband brengen met Zuid-Nederlandse architectuur, die met name in het Maasland en aangrenzende gebieden algemener voorkomt dan in het Noord-Nederlandse gebied. Op zichzelf is deze constatering niet verwonderlijk, aangezien de pastorie dateert van vóór de machtswisseling in 1629. De architectuur vertoont daarnaast ook alle kenmerken van de renaissancevormgeving, zoals die in de zestiende en vroege zeventiende eeuw door middel van voorbeeldboeken, onder meer van Hans Vredeman de Vries, over de Lage Landen verspreid werd.

De voorgevel is duidelijk rijker vormgegeven dan de zijgevel boven de Binnendieze, waar alleen de vensters in natuursteen waren uitgevoerd. De voorgevel wordt per verdieping geleed door mergel- en zandstenen architraven en kroonlijsten (cordonlijsten). De ontlastingsbogen boven de vensters (en voormalige deuren) hebben mergelstenen aanzet- en sluitstenen. In de geveltop is een ronde nis opgenomen met een mergelstenen omlijsting. Het hierin geschilderde kruisbroederssymbool is niet oorspronkelijk, maar in deze vorm vermoedelijk in de negentiende eeuw aangebracht.

Opmerkelijk was tevens de vondst van een naar binnen draaiende, mergelstenen 'voluut' (krul) in de geveltop, waaruit kon worden opgemaakt dat de vorm was opgebouwd uit twee gespiegelde voluten, in plaats van één zoals die in de negentiende eeuw gefantaseerd in pleister was vormgegeven.

De oorspronkelijke kruisvensters in de voor- en zijgevel waren, zoals hiervoor al werd betoogd, tijdens de negentiende-eeuwse verbouwing vervangen door schuiframen. De vensteromlijstingen, uitgevoerd in Bentheimer zandsteen, zijn echter bewaard gebleven. Hoewel ook hier de profielen grotendeels waren afgehakt, boden deze voldoende informatie over de oorspronkelijke maatvoering en detaillering van de kruisvensters. Zoals gebruikelijk waren de bovenlichten gevuld met glas-in-loodpanelen; de onderramen waren voorzien van luiken, waarvan de oorspronkelijke ijzeren duimen nog bewaard zijn gebleven. Uiteindelijk kon worden vastgesteld dat de voormalige pastorie een zeldzaam gaaf bewaard gebleven voorbeeld is van Zuid-Nederlandse renaissance-architectuur, binnen de stad 's-Hertogenbosch uniek in zijn soort.

□ DE RESTAURATIE □

Zoals al aan het begin van deze bijdrage is uiteengezet, was het bouwhistorisch onderzoek primair gericht op het vaststellen van de bouwgeschiedenis van de Sint-Cathrien, de sacristie en de voormalige pastorie. Afgezien van deze wetenschappelijk doelstelling, werden

Afb. 12

De voormalige pastorie met het priesterkoor boven de Binnendieze in 1907.

(foto Stadsarchief 's-Hertogenbosch).

de onderzoeksgegevens ook direct aangewend tijdens het restauratieproces. Hierdoor kon door het bouwteam, bestaande uit opdrachtgever, aannemer, architect en de bij de monumentenzorg betrokken instanties van gemeente en rijksoverheid, een afweging worden gemaakt in hoeverre onderdelen van de kerk met haar aanbouwen geconserveerd of hersteld zouden worden in de staat zoals die werd aangetroffen, dan wel overgegaan zou worden tot gedeeltelijke reconstructie van eerdere bouwfasen. Uiteraard stond de eerstgenoemde benadering op de eerste plaats. De Sint-Cathrien werd uitwendig hersteld in haar huidige gedaante, waarbij onder meer de bepleistering van het gebouw, daterend van de verbouwing in 1916, waar nodig werd hersteld en vervolgens beschilderd in de oorspronkelijke kleurstelling. Ter plaatse van het laatmiddeleeuwse koor (de voormalige kapel van het Kruisbroedersklooster) werd de bepleistering van de noord- en zuidgevel echter niet geheel teruggebracht, maar het metselwerk plaatselijk voorzien van een dunne 'slemp'-laag, waarbij de structuur van het oude metselwerk zichtbaar bleef. Vervolgens werd het metselwerk geschilderd in de kleur van het overige vroeg twintigste-eeuwse pleisterwerk, waardoor het totale beeld van de kerk hetzelfde is gebleven als voor de restauratie, maar het middeleeuwse werk toch beter kan worden waargenomen. De koorsluiting, voorzien van mergelstenen ornamenten is, waar nodig hersteld; de vergane kruisbloemen zijn gereconstrueerd. Voor het exterieur van de voormalige pastorie is gekozen voor een meer reconstruerende benadering. Aanvankelijk werd uitgegaan van een herstel van de bestaande negentiende-eeuwse toestand, waarbij echter om constructieve redenen eerst de pleisterlagen vrijwel geheel zouden moeten worden vervangen. Na het ontleisteren van de gevels werden tijdens het bouwhistorisch onderzoek de hiervoor genoemde verrassende ontdekkingen gedaan van de fraaie oorspronkelijke architectuur van het gebouw. In constructief opzicht bleken echter de natuurstenen, met name de mergelstenen ornamenten, dermate te zijn verweerd dat deze verwijderd zouden moeten worden voordat de gevel opnieuw zou kunnen worden bepleisterd. Het baksteenwerk verkeerde daarentegen grotendeels in een goede staat. Al spoedig werd de mogelijkheid onderzocht om waar nodig het natuursteenwerk te vervangen of te reconstrueren en zodoende de gevel in zijn oorspronkelijke, ongepleisterde staat te restaureren. Dit had als consequentie dat de negentiende-eeuwse schuifvensters op de verdieping zouden worden vervangen door gereconstrueerde zandstenen kruisvensters, aangezien deze onlosmakelijk verbonden zijn met de architectuur van de gevel. Uiteindelijk is tijdens het bouwproces besloten tot reconstructie van het oor-

spronkelijke werk, nadat de aanzienlijke meerkosten hiervan financieel werden gedekt in de vorm van een aanvullende subsidie door de gemeente 's-Hertogenbosch. De reconstructie kon volledig historisch betrouwbaar worden uitgevoerd op basis van het bouwhistorisch onderzoek, waarbij tevens kan worden opgemerkt dat het oorspronkelijke werk (baksteenmetselwerk, vensteromlijstingen, smeedijzeren duimen en muurankers) grotendeels nog bewaard gebleven is, waardoor het gebouw als historisch document, evenals het gerestaureerde kerkgebouw, nog steeds 'leesbaar' blijft voor de toekomstige generaties. □

NOTEN

- 1 Bij de restauratie van de laatmiddeleeuwse Kruisbroederskapel waren de gemeente 's-Hertogenbosch en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg betrokken voor wat de vergunningsverlening, de inhoudelijke begeleiding en de subsidiëring betreft. Het bouwhistorisch onderzoek werd verricht door de gemeentelijke Bouwhistorische en Archeologische Dienst (BAD) in samenwerking met het Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie (IBID) te 's-Hertogenbosch.
- 2 H.W. Boekwijt en R. Claudemans, *De Sint Cathrien, een binnenstadskerk in 's-Hertogenbosch*, met bijdragen van J.G. van den Berg, J.P.A. Coopmans, C.A.M. Goossens, J.A.M. van Oudheusden-van der Kant, B.W.M. Speekenbrink, J.J.M. Stommel, eindredactie J.A.M. van Oudheusden-van der Kant. Uitgegeven in opdracht van het Kerkbestuur Parochie Binnenstad 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch, 1997); ISBN 90-803666-1-7.
- 3 Zie onder anderen: L.H.J. Schurtes, *Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch* (5 dln.; Sint-Michiëlsgestel, 1870-1876) IV, 345-355; A.F.O. van Sasse van Yssel, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch* (3 dln.; 's-Hertogenbosch, 1910-1916) I, 343-354; J. Stuyt en A.F.M. Sweens, *De Kruiskerk. Geschiedenis, Iconographie der vernieuwde St. Catharinakerk te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 1918); J. van der Vaart, 'Het Bossche Kruisbroedersklooster', in: *Boschboombladeren* 21 (1977), 36-37; en A.H. van Drunen, 'De middeleeuwse kerken', in: H.L. Janssen (red.), *Van bos tot stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 1983) 94.
- 4 Het centrale archief van de orde van het Heilig Kruis, waarvan de bakermat en het centrum gevestigd waren in Hoei (bij Luik), is in de Franse tijd naar Duitsland gebracht en naderhand naar alle waarschijnlijkheid verloren gegaan.
- 5 J.H. van Heurn, *Beschrijving der stad 's-Hertogenbosch*, manuscript ca. 1785, coll. KUB, Tilburg. De door Van Heurn beschreven gegevens van de Sint-Cathrien zijn gepubliceerd door Van Sasse van Yssel in zijn *Voorname huizen*.
- 6 R. Rozendaal, 'Rapportage van het dendrochronologisch onderzoek van de kapconstructies van de voormalige sacristie en pastorie van de Sint Catharinakerk te 's-Hertogenbosch', IBID 97, dendrocode: DB010-A, datering laatstgemeten ring 1527, datering na spintberekening 1528 -1/+6 jaar. Statistische waarschijnlijkheid 99,9% (typoscript, aanwezig op BAD) (Deventer/'s-Hertogenbosch, 1997).
- 7 A.G. Schulte, *Het Rijk van Nijmegen, oostelijk gedeelte en de Duffelt. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst* (Zeist/'s-Gravenhage, 1983) 66.
- 8 Van der Vaart, 'Het Bossche Kruisbroedersklooster', 36

BIJLAGE: BOUWKUNDIGE TERMEN

Aanzetsteen	Steen, veelal natuursteen, waartegen de dekljst of rollaag van een top- of halsgevel rust; ook het hoekblok waarop of waartegen een gewelf of een (venster)boog begint.
Architraaflijst	Geprofileerde band onder de kroonlijst; ook de omlijsting van een deur- of raamkozijn.
Blindnis	Dichte nis in muurwerk; eigenlijk foutieve benaming want een nis is altijd blind.
Console	Kraagsteen of houten kraagstuk, vaak in voluut- of S-vorm, dienend om een balk, kroonlijst, boog e.d. te ondervangen.
Cordonlijst	Geprofileerde spekband.
Dagkant	Kant van een venster, poort of boog loodrecht of schuin op een muur of op een kozijnvlak.
Dakvoet	Aansluiting van het dak op het staande muurwerk.
Dendrochronologisch onderzoek	Onderzoek van jaarringen van hout, op grond waarvan de ouderdom van de gekapte boom bepaald kan worden en daarmee ook grofweg die van het pand waarin het hout gebruikt is.
Driepas	Gotisch geometrisch motief van maaswerk in venstertoppen, nissen enz., lijkend op klaverblad met drie lobben.
Geveltop	Bovenste gedeelte van een voorgevel, vaak driehoekig van vorm.
Hoekketting	Opeengestapelde natuurstenen blokken van wisselend formaat die de hoek van muur of gevel accentueren.
Koorsluiting	Afsluitend muurwerk van het koor; rechthoekig, veelhoekig of rond van vorm.
Kroonlijst	Uitdrukkelijk geprofileerde of geornamenteerde dekkende lijst boven langs een muur of een ander belangrijk bouwonderdeel.
Kruisbloem	Decoratieve beëindiging van onder andere een pinakel, bestaande uit een toelopende stam, onderaan afgezet door een knoop of bladerkrans en ter halver hoogte uitbottend in een viertal knoppen of hogels.
Lichtbeuk	Middenschip van een basilicaal gebouw, waarin zich de bovenlichten bevinden; soms alleen het bovendeel met de vensters.
Ontlastingsboog	Boog geslagen ter verlichting van muurwerk, meestal boven een opening (venster of deur) van enige breedte en waarvan de bovendorpel moet worden ontlast; later meer als decoratie gebruikt.
Pinakel	Slanke beëindiging in de vorm van een spits gotisch torentje, vaak geplaatst op een steunbeer of een borstwering; soms overhoeks geplaatst (onder een hoek van 45 graden).
Raveling	Samenstel van balken rond een gat in een balklaag (bijvoorbeeld ten behoeve van trapgat of schoorsteen).
Scheiboog	Boog die de scheiding vormt tussen bijvoorbeeld het middenschip en de zijbeuk van een kerk.
Sluitsteen	Bovenste steen in een boog of gewelf; vaak een versierd stuk natuursteen in een bakstenen boog.
Spaarnis	Nis in metselwerk, voornamelijk bedoeld om materiaal te sparen.
Spekband	Natuurstenen band als decoratieve afwisseling in baksteenmuurwerk.
Spiltrap	Wenteltrap waarvan de treden aan het eind in een spil opgesloten zijn en aan het andere eind in een ronde omvattingmuur of in een buitenboom die zich naar boven slingert.
Steunbeer	Massieve plaatselijke verzwaring van muurwerk teneinde dit te versterken en om de zijdelingse druk van de op de muur rustende gewelven en luchtbogen te weerstaan; ook wel contrefort genoemd.
Toot	Spitse wigvormige versiering die uit de dagkant van een gotische boog of van een rondlicht steekt; later verrijkt met bloem-, bol- en pijlmotieven.
Traceerwerk	Vlechtting van metselwerk tot een decoratieve muurvulling; ook wel maaswerk genoemd.
Transept	Dwarsschip van een kerk.
Vensterneg	Schuin ingesneden dagkant van een venster.
Vertrappen	Trapgewijs smaller worden (van bijvoorbeeld muurwerk).
Voluut	Spiraalvormige versiering van Ionische en Corintische kapitelen; later ook gebruikt voor vleugel- en aanzetstukken van topgevels.

(Bron: E.J. Haslinghuis, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek der westerse geschiedenis* (Utrecht/Antwerpen, 1986).